

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXIX. évf.

Január—Február. 1894.

1-ső füzet

Amerika egyházi élete és az unitarismus. ¹⁾

A protestantismus ma már igényt tarthat arra, hogy mint Németországon, úgy minden egyes országban alapelveiben méltattassék. Ebből a meggyőződésből, ebből a szükségből származott e könyv, a mely szerző szavai szerint egy általános összehasonlító vallástörténelem első kísérlete. Bunsen munkássága lebeg előtte, kinek főműve: *Isten a történelemben is e czélt tűzte maga elébe*. Meleg hangon emlékezik meg Bunsen százéves születésnapján a széles látókörű tudósról, ismeretes türelméről, orthodoxiájáról, politikai szerepléséről.

Nippold művében minket közelebbről az érdekel, a mit egy szabadelvű protestans mond amerikai hitrokonaink életéről, munkáságáról. Mielőtt azonban az amerikai unitarismusról szóló fejezet tartalmát adnók, általános érdekénél s társadalmi jelentőségénél fogva adjuk azét a fejezetét, melyben egy jövő összehasonlító egyháztörténelem feladatát írja körül s Amerika egyházi és vallásos életéről a legeltérőbb nézeteket gyűjti össze.

Észak-Amerika sok tekintetben egészen önálló egyéniséget mutat a polgárosult államok között. Ifjú erejében rohamosan fejlődik anyagilag és szellemileg egyaránt. A társadalmi élet minden terén új alakulatok mutatkoznak. A természet bőkezősége, a lakosság gyakorlati irányu értelmisége, ifju, nyers erő, lankadatlan szorgalom, munkakedv és élelmesség az egyházi és állami szabad intézmények aegise alatt pezsgő, forrongó, hangya szorgalmu társadalmi életet teremtettek.

„Az egyszerű természet ösztöne, vagy az ész, a maga legegyszerűbb következetességében törte meg az utat a létesülő félben levő államban, nem tekintve az eddig fennállott államintézményeket, egy teljesen új alkotmány felépítéséhez s erejének sajátos érzetében a roppant téren és az óriási tömegek között volt bátorsága ahhoz a ki-

¹⁾ Friedrich Nippold: Handbuch der neuerster Kirchengeschichte, 3. átdolgozott kiadás. IV. kötet: Amerikanische Kirchengeschichte seit der Unabhängigkeitserklärung der Vereinigten Staaten. Berlin-Philadelphia 1892.

sérlethez, melynek még a legapróbb kezdeményekben sem mertek sikert jósolni ¹⁾

Gervinus gyakorlati érzékű és irányú író és politikus. Amerika társadalmi és állami életének képét ragyogó színekkel festi, pedig nemzete iránt annyira elfogult ő is, mint a legtöbb német történelemíró, kik a german fajt tartják az európai civilizatio letéteményesének. „Ez új állam — mondja Gervinus — a szerencse és hatalom bámulatos sikereivel megelőzött minden más államot . . . A néppuralom egy megmérhetlen területen összeegyztethetőnek bizonyult bé a renddel és virágzással, a legmozgékonyabb alkotmány a természetté vált szokásokkal, a leyszabadabb vallásgyakorlat a valódi vallásossággal, a katonai hatalom hiánya a harczias szellemmel, a mindenünnen összeseregelt nép roppant növekedése a hazaszeretettel, mely a szabadságban gyökerezik, a szegények által szegények közül választott hivatalnokok és képviselők által történő kormányzás és igazgatás a jó renddel és az államháztartásban való takarékosággal. Ez eszmény után törekszik minden nemzetben a józan belátás, az elégületlenség és szabadelvűség.“

Azonban az egyházi élet képe nem nyújt ily osztatlan megelégedésre s bámulásra okot. A protestantismus ellenségei különösen minden alkalommal előhozakodnak azzal a taktikával, a mely a különböző felekezetek kölcsönös harcaiból „a protestantismus magától való felbomlását“ jósolja.

A térbeli távolság, az időbeli közelség, az állam s egyházak alakulásának a miénktől sokban elütő volta, a viszonyoknak nálunk szokatlan gyakori változása lehetnek okai annak a rendezetlen s kevés áttekintést nyújtó beosztásnak, a melylyel Nippold könyvében találkozunk. Ő maga is érzi a rendezés nehézségeit, midőn a bevezetés első soraiban azt mondja, hogy az egymás mellett keletkező protestáns felekezetek első tekintetre „egy valóságos chaos benyomását“ teszik ránk s az új jezsuitáknak a protestantismus elleni harczát jelentékenyen megkönnyítik. A kereszténységet mindig vádolták, hogy egységét nem tudta megőrizni. „Ez éppen egyik bizonyítéka — mondja Döllinger — annak a kimeríthetetlen eszmegazdagságnak, a mely e vallásban oly mértékben van, mint másban egyben sem.“ A különböző felekezetek egymás melletti fennállása jótékony versenyre készíti azokat, hogy intézményeiket kölcsönösen összehasonlítva, a jobbat meghonosítsák, utánozzák.

¹⁾ Gervinus G. G. Bevezetés a XIX. század történetébe. Ford. Rozsaágy Antal. Budapest. 1886.

Nippold haladó minden tekintetben. A szabad vizsgálódás, ítélet és kutatás jogát néhol türelmetlenül hangsúlyozza, s élesen kel ki a vatikáni egyház élettelen engedelmessége (Kadavergehorsam) s sacrificio dell' intelletto-ja ellen. „A protestantismuson belől minden oly czélzat, a mely azt hiszi, hogy eltérő vélemények elfogulatlan ítélete alá nem esik, saját elvének feláldozása.“ Másutt megint: „A ki még nem emelkedett ki annak a körnek látóköréből, a melyhez születésénél fogva tartozik, az még nem tudja a történelmi érzék abc-jét megérteni, azt a valóban sajtáságos szükségletet, a mely minden más becsületes nézetnek egyenlő jogosultságot enged.“

Módszere -- mint maga jelzi -- szigoruan történelmi. A különböző felekezeti alakulatokat elfogulatlanul, egyenlő mértékkel méri. Vizsgálódásainak eredménye az, hogy az összehasonlító egyháztörténelem, hogy fogalmának valóban megfeleljen, csak Észak-Amerikából (és Angliából) indulhat ki. Másutt első sorban a theologiai iskolák s állam és egyház közti viszony köti le a figyelmet, itt azonban az egyes egyházi és felekezeti individuumok értékök szerint érvényesülhetnek. Európában, bármily különbözőleg fejlődtek is a reformatio után, vannak egyedül bevett, szabadalmakkal ellátott és aztán megtürt, s elnyomott felekezetek. Amerikában, miután minden felekezet egyenlő jogosultsága ténynyé vált, meg volt a talaj, a melyen a másutt elnyomott felekezetek akadály nélkül fejlődhettek, s azért itt minden vallási elv legszabadabban, legtisztábban s az állam mindenemü befolyása nélkül alakulhatott. Ez okoknál fogva tehát Észak-Amerikából indulhat ki csak az összehasonlító egyháztörténelem; de az áttekintés csak akkor lesz teljes, ha ezután az angol-skót anyország különböző, egyházon belőli vallási ágazatait és mozgalmait is tekinti, s minthogy az angol protestantismus nagy befolyással volt a continentalis román protestantismusra, ezt is felöleli. Az amerikai egyházi élethez az egyházi élet iránti érdeklődés élénkségével igen közel áll a svájcz, úgy német, mint olasz ágával. Kietlen a jelenlegi egyházi viszonyok képe Németalföldön az eljzsuitásodott Belgium befolyása óta; annál élénkebb, tudományosabb azonban a hollandiai theologiai élet.

E rövid vázlat mutatná az utját az összehasonlító egyháztörténelemnek. Az összehasonlító egyháztörténelem feladata olyan, mint a növény- vagy állattané, a melyek az ugyanazon csirából fejlődő növény- és állatfajokat összehasonlitják. Minél alacsonyabb miveltégi fokon áll egy nép, az egyének arczvonásai annál kevésbé különböztethetők meg egymástól, annál inkább elvesznek, elmosódnak

egymásban. A keresztény individualismus fejlődése is bizonyítja ezt a törvényt, ha a vatikanismus siri nyugalmával, a jezsuiták szellemi morphinismusával a protestantismus gazdag, mindig új formákat életre hívó alakító erejét összehasonlítjuk.

Fel van vetve a „protestantismus egységes elvének“ kérdése. S csakugyan a prot. felekezetek fejlődésének mai képénél tarkábbat alig képzelhetünk. A kálvinista egyházak, mindenike a praedestinatio dogmáján alapulva, de szervezeti kérdésekben megoszolva, a methodismus újraélés tanával, a baptismus megtisztító keresztelésével, sokféle oszolva, a lutherismus urvacsorai tanával, s a Melanchtoni erdélyi iskolával, a remonstransok tudományos magyarázataikkal, a testvéregyházak, az unitáriusok a Krisztus élő követésével, a quakerek, a darbysmus minden papi hivatal elvetésével, a svedenborgianusok, az irvingianismus, Amerika s Németország számtalan kis egyházai s a fel nem számlált kisebb csoportok, a maguk külön jellegükkel — avagy nem elég ellentétet mutatnak-e? De e tarka kép mellett is lehet „a prot. egységes elvéről“ beszélni. Az magába a szóba van foglalva s nem egyéb, mint az individuum önelhatározása, a *keresztény individualismus*. A jövő e felekezetek közül egyet sem nélkülözhet, mert mindeniknek szüksége van a másikra s egymást kölcsönösen termékenyítik.

A nézetek Amerika egyházi életének jövőjéről eltérők. Az első benyomás, a melyet az amerikai élet a szemlélőre tesz, nem éppen felvidítő. Állami egyetemek nincsenek, mit a vatikanismus gunyos kihívással emleget. Az alsóbb iskolázást rendezett állami felügyelet nem ellenőrzi; ez okozza, hogy a tanítói karba sok kalandos és érdemtelen alak vegyült. Az állami vagyon kezelése nem ellenőriztetik, a miért a vasutkirályok s petroleummillionárek tőkájével nem versenyezhet. Általában az európai társadalmi állapotok természetellenességével s felfordultságával Amerikában még nagyobb mértékben találkozzunk.

Természetes dolog, hogy a közélet e kedvezőtlen állapota az egyházi viszonyokat is rossz irányban befolyásolja. Éppen a leghatalmasabb s életteljesebb felekezeteknél van leginkább kifejlődve a visszataszító „sektaszellem“. Az a „kizárólagos vallásos“ jellemvonás, melyet sokan a „vallás-erkölcsi“-től megkülönböztetnek, Amerikában nagyobb mértékben van meg, mint Európában. Gieseler szerint, a mi az idegenek ítéletét legkönnyebben megvesztegeti, a külső vallásosság, a vasárnap szigorú megünneplése, a templomok látogatása, közelebbi szemlélésre elvesztik jelentőségüket. Az északamerikai első sorban kereskedés és nyerészkedés foglalkoztatják; sima udvariasság,

hideg önzés, a hazai intézmények tulzó felbecsülése, minden európai megvetése, ezek jellemének alapvonalai. New-York, Pennsylvania lakói külső vallásosságukról leghiresebbek, de a csalásban is rendkívül ügyesek. „Ama vallásosság tehát semmi esetre sem nyilvánul az erkölcsösségre való jótékony befolyásában s éppen ezért egyáltalában nem lehet oly benső és igaz, mint külsőleg látszik.“ E tünevény okát abban keresi, hogy Amerika európai lakosai Angolországból jöttek s hazájukból vallásos érzést hoztak magukkal; e vallásosság ily sajátságos fejlődése a lakosságnak iparra, kereskedelemre és nyereségre irányuló egyoldalú törekvéséből és irányából magyarázható ki. Minden gondolatuk a szerencsés speculációra irányul. A nagy vállalatoknál gyakran összes vagyonuk, földi boldogságuk koczkán forog; ezért kérik az isteni áldást és segítséget munkájukhoz. Másfelől meg a sok család miatt lelkiismeretök isteni megbocsátásra áhitozik. Ezért szükségét érzik annak, hogy idejük legnagyobb részét üzletüknek szentelvén, bizonyos órákat és napokat épp oly kizárólagosan Istennel való kibékülésre szenteljenek. Nem az igazi vallásosság élteti őket, mert az az embert mindenkor eltölti s minden gondolatát és cselekedetét áthatja, hanem az a pseudo-vallásosság, a mely külső ajándékokkal akarja Istent megnyerni és kiengesztelni. A vallást elfogadják úgy, a mint nekik az egyház nyújtja, sőt érdemnek tartják, ha mindent változtatás nélkül hisznek“.

Gieseler e rendkívül éles ítéletét kétségtelen tények igazolják. De éppen a rendkívül sok felekezet történeti ténye utolsó állításával ellenkezőt látszik bizonyítani.

Schaff Pülöp, az amerikai viszonyok meleg barátja, így ír: „Kielégíthetetlen és rendetlen gazdagságszomj, világi jólét és az élvezetek tulbecsülése, mértéktelen speculatio és aljas szédelgés az amerikai élet vonásai, különösen California csatlakozása és a nyugati államok példátlan keletkezése óta.

Ez ellenszenves vonások egyoldaluan vannak felsorolva. Vannak, a kik épp ily egyoldalú bámulattal vannak eltelve Amerika élete iránt. *Wied* herczeg uti leveleiben körülbelől ezeket írja: Ha látjuk, hogy az emberek itt oly kevéssé foglalkoznak bölcsélettel és művészettel, azt kellene következtetnünk, hogy nincs érzékök az ideal iránt. Sok tekintetben igaz is. Pénz után futnak s félni lehet, hogy állatias materialismusba esnek. De mi az oka annak, hogy ugyanők templomokat építenek, látogatják azokat minden vasárnap, saját költségükön papokat fizetnek, újabb hittételek alapján új sekták keletkeznek? Nem idealismus ez? Talán kissé durva természetű, de a ma-

terialismus durva hüvelyében rendkívül finom módon már jelen van. Nálunk a durva tömeg buta és közönyös. Kell, hogy e nyugtalan munkában és tevékenységben a szellem hatalmas erőt találjon, „a mely a gondolkodó embert arra kényszeríti, hogy az eszményt áttegye a valóba, azaz gyakorlati filosofiát üzzön“.

Ezek után a következő végkövetkeztetésre jut a herczeg: „Senki sem tudhatja, mire szánta a gondviselés Észak-Amerikát. Új kísérletet tesz, a melyet a történelem még nem ismer. A tévutak, a melyekre ez emberek társadalmi és politikai fejlődésükben tévedhetnek s részben már tévedtek, ijesztők. És mégis! Mintha Isten műve lenne, ha látjuk, hogy ez erőteljes, iparos, sőt lovagias és nagy részben vallásos emberek egy világrészben munkálnak, mintha ki akarnák zsákmányolni és szétrombolni, és megint saját erejükön s találmányukkal hidakat építenek az örvények felé, a melyek előttük feltűnnek és csatornákat huznak, hogy a posványos elemeket tovább vezessék. Végre még világot megrázó fejlődés-menetükben minket is magukkal fognak sodorni.“

A német történészek legtöbbször kedvezőtlenül itél az észak-amerikai egyházi életről. De említi Nippold Scherr Jánost, ki előszeretettel hangsúlyozza, hogy minden siker feltétele bizonyos egyoldalúság, korlátoltság, sőt excentricitás is. Gieseler éles kritikáját sokan tulhajtják. Unos-untig halljuk azt a banális phrasist, hogy az amerikai ájtatosság a vasárnapot Istennek ajándékozza, hogy a héten át törvényei alól fellegyen mentve.

Azután méltatja N. az E. Á. történelmi keletkezését és fejlődését. A függetlenségi harcz után az ifju állam új elveket irt zászlójára társadalmi és vallási tekintetben. 1787. a vallás szabadságot kivívják a szólás- és sajtószabadsággal együtt; a vallást és egyházat az államtól függetlennek nyilvánítják s az államot magát is minden vallási hittételtől. De azért egyházi functiók járnak minden állami ténykedésnél. Minden gyűlést imával kezdenek. Az elnök káplánokat nevez ki a hadseregbe s a hajóhadnak. Az egyes államoknak szigorú törvényeik vannak istenkáromlás, kereszténység megtámadása, a vasárnap megszenteltelenítése ellen.

Az egyházak mint ilyenek egészen az önkéntességi rendszeren alapulnak; kizárólag önkéntes adományokra vannak utalva. E rendszernek is természetesen vannak hiányai és visszasságai. De az egyház iránti érdeklődést erősíti s az amerikaiak bőkezűsége bámulatos ilyen dolgokban. Templokat, theologiai seminariumokat, collegiumokat, biblia-, missioi- és gyarmatosító társaságokat, alsó és felső isko-

lákat egyesek önkéntes adományaiból és támogatásával tartanak fenn az állam minden segítsége nélkül; a tanulókat támogatják, a papokat fizetik. Fejedelmi bőkezűség példái nem ritkák. Cooper (unitárius) egyedül alapított New-Yorkban egy egyetemet. Peabody londoni bankár egy fél millió tallért adott tudományos intézetekre Baltimore-ban.

A mi „az egyház s állam elválását“ illeti, arról szerző 1881. Bernben tartott rectori beszédjében következőket mondja: Ez elválás nem nyugszik elvi alapon. Említettünk már előbb egynehány egyházi funkciót politikai ténykedésnél. Azonban európai értelemben teljes az elválás. Minden állami intézet vallás nélküli; közoktatásügyi tárcza nincs; az egyházak az államtól nem kapnak semmi segílyt, de szervezeti kérdésekben nincsenek befolyásolva.

S mi volt ez intézkedések gyakorlati következménye? Első sorban a vallásos élet példátlan fellendülése.

A legkülönbözőbb felekezetek élnek ott s mozognak, mint halak a tengerben s az általános szabadságban látják létük biztos gyökerét. Midőn Angolországban egy u. n. atheista (Bradlaugh) előtt a parlament ajtóit bezárták, a legmerevebb amerikai lutheranusok egy közlönye alig talált megfelelő kifejezéseket ez eljárás jellemzésére. A szabadság lege az, melyre minden emberi törekvés közt első sorban a vallásnak van szüksége. Világi hatalmak beavatkozása csak árthat neki. A vallástörténelem ez abc-jét már Nagy Frigyes felismerte. A tőle felismert alapelven az amerikai fejlődés már kiállotta a próbát.

De az árnyoldalak sem hiányoznak. Az állam, kivetköztetve magasabb ethikai eszméjéből, fontos culturfeladataitól meg van fosztva. Ha Hegel és Rothe eszményi államai elérhetetlen ideálok is, semmi sem rosszabb, mintha az állam pusztán anyagi feladatokra van szorítva. Nincsenek amerikai egyetemek oly értelemben, mint nekünk európaiaknak. A leglátogatottabb akadémiák lényegükben csak felekezeti iskolák.

„Nekünk amerikaiaknak nincs fogalmunk az egyetemről, melyhez az alapot csak az állam vetheti meg.“ Így nyilatkozik Bancroft. Ezt természetesen tarthatjuk egészen egyéni, alanyi felfogásnak s mindig kérdés marad még, vajjon az önálló, szabad, független és tudományos szellem nevelésére nem hatalmasabb tényezők-e az állami befolyástól ment egyetemek, mint az európai állami egyetemek? Hiszen nem egy példát hozhatni fel, s csak a nem rég multból is, hogy nagynevű s önállóan gondolkozó philosophusoknak megtiltották

az előadást, mert rendszerük, világnézetük ennek vagy annak a ministeriumnak kényelmetlen volt.

Van azonban egy másik veszélye e pontnak az egyházra nézve. Habár virágzik tanügyük, a felekezeti dogmától nem független s ki van szakadva az általános műveltségi áramból. A felekezeti iskolák a fiatal nemzedéket elzárhatják, óva inthetik az idő rosz szellemétől; de mit használ, hogy ha a vallást azonosítják egy oly világnézettel, a mely, főleg ha több oldalú tanulsághoz jutnak, előbb-utóbb tarthatatlan lesz. Mit használ, hogyha az egyházi lapok ideges aggodalommal tombolnak a hitetlen természettudományok ellen. A tanuló menekül a szabad tudományoktól s a vallás neve alatt oly képzeteket s fogalmakat nyer, a melyek a tudománnyal össze nem férnek. Érettebb éveikben jön aztán a meghasonlás, mert a vallást a tudománnyal ellentétben hiszik.

Még egy harmadik jelenség is feltűnik a szemlélő előtt. Hogy a római egyház ugyanezt a szabadságot élvezi, egészen méltányos. Hogy e szabadságból, melyet a római egyház „csalhatatlan“ feje átkoz, ugyanazok az előnyök háramlanak rá, mint a többi egyházakra, természetes dolog. De a római elv nem tisztán egyházi, hanem sokkal inkább politikai.¹⁾ A püspökök a községek vagyonát a pápára írják; a klastromok várakká, a rendek hadseregekké válnak az ellenséges országban; a pápai iskolák s a római sajtó-irodától vezetett lapok oly elveket hirdetnek, melyeknek győzelme a szabad államélet megsemmisülése lenne. A harczoló egyház oly állásfoglalásra vágyik, a melyből egy jövő vallásháborút sikerrel vezethet.²⁾ És Lafayette már Hecker előtt megjósolta, hogy ha valamikor Amerika szabadsága elveszne, annak oka a római papság lenne.

A római papság működéséről, titkos czélzatairól vázolt kép, azt hiszem, igen élénk színekkel van rajzolva s nem lehetne róla É. A. tényleges viszonyaira ráismerni. Szívükhöz nőtt szabadságszeretetük, egyházuk, vallási elveik diadalának ohaja mondathatta ama nézetet s így értjük aggodó félelmüket, de azt hisszük Nippolddal, hogy e vázolt kép még a „távol jövőben“ van. „A ki Hollandia államéletében a jezsuiták hatalmi növekedését tekinti s az amerikai viszonyoknak sokkal lazább összefüggését azzal összehasonlitja, a mostani tényállást nem

¹⁾ Szerző utal Gottfried Schwarz: Ist die römische Kirche eine Kirche oder ein Staat cz. művére. Lipcse, 1885.

²⁾ Hecker.

nem fogja „nem aggasztónak“ nevezhetni.“ Így irt az amerikai egyházi életről ezelőtt tiz évvel maga Nippold is, de látja, hogy azóta kedvező fordulatot vettek a viszonyok, mert a prot. egyházak mindenképp nagyon eléhaladtak.

II.

Lássuk ez általános vallási, politikai és társadalmi érdekű bevezető után, melyben Nippold fejtegetéseit nyomról-nyomra hiven tolmácsoltuk, hogy mit mond egy elfogulatlan protestáns, de nem unitárius író amerikai hitrokonainkról. Annyival inkább meglep Nippold fejezete az unitáriusokról, s elfogulatlan jóindulata, mert hazai áldatlan, kizáró jellegű protestáns irodalmunkban nem vagyunk ily liberális gondolkozáshoz szokva. Halljuk tehát Nippoldot.¹⁾

Az a sokféle felekezet és irány, a melyeket Nippold történelmileg méltat munkájában, bizonyos értelemben csak árnyalatait alkotja annak az orthodoxiának, a melyet az „evangelikus szövetség“ mint közös feltételt minden tagjánál megkíván. „Az unitarismus ezekkel összehasonlítva heterodoxia.“ Már a mű első kiadásában tanulságos párhuzamot vont Channing és Schleiermacher, Kierkegaard, Chalmers és Vinet között. E nagy gondolkodók dogmai eltérései csak a keresztény individualismus nagy előharczosainak ethikai rokonságát tüntetik fel. Az első kiadásban így irt Channingről: „Egy tekintet Channing életére, jellemének rokonságát is mutatja az európai modern protestantizmus harczoisaival. Channing charismája is erős egyéni lelkiismeretesség. Nem tűnik ki a gondolkodás eredetisége által, mint Vinet és Chalmers sem, de annál inkább kiemelkedik azzal, hogy *az egyén kimivelésének* alapgondolatát következetesen fejt ki s azt éppen mint európai rokonai, nem a genius cultusának álláspontjáról fogja fel, hanem a minden egyéniségben közös, valódi humanitást hangsúlyozza.

Channing jellemének fővonásai „*unitárius szabadelvűsége és benső keresztényi vallásossága.*“ Anthropológiájának alapja az, hogy a megbánás lehetőségét az ember javulási erejére alapítja. De ez a rationalismus nem kritikai vagy philosophiai feltételeken nyugszik, hanem *az igazi emberi méltóságba helyezett erkölcsi hiten.* Nem ismer magasztosabb rationalis fogalmakat, mint Isten, erény, halhatatlanság. De minő tartalommal tölti meg e szavakat! Ez Channing anthropológiája.

Ilyen jellegű christológiája is. Krisztus ne csak a bámulat és tisztelet tárgya legyen, hanem jelentősége méltatásánál a velünk ro-

¹⁾ Handbuch der neuesten Kirchengeschichte 4. köt. 125—139 l.

kon (congenialis) vonások hangsúlyozandók és példája utánzandó. Halála is gyakorlati, erkölcsi jelentősége szerint méltatandó. A kinyilatkoztatás lényege az Isten *atyai* gondviselése.

A miként Channing christologiájában igazi unitárius, semmitől sem irtózik annyira, mint valamely párttól vagy felekezettől függő viszonytól. A keresztény jellem bizonyítékait a kedélyhangulatban és életben keresi, nem pedig a hitvallásban. A vallások közti különbségek csekélyek a kereszténység nagy erkölcsi céljához képest és a praedicatio jelentősége is csak abban áll, hogy korának erkölcsi lelkiismeretét mutatja.

Ezt a gyakorlati, erkölcsi irányt az életbe is beviszi Channing, midőn a társadalmi s vallási felfordultságok, különösen a rabszolgaság s a türelmetlenség ellen küzd. Őszinte szeretettel csüng hazája köztársasági intézményein, de komolyan hibáztatja a nemzeti sajtászerőségek s hibák dicsőítését. A francia forradalom rémes jelenetei irtózáttal töltik el, de rokonszenvez a juliusi forradalommal s Németország és Itália nemzeti reményeivel. Harczol és küzd minden pártszellem ellen s így int a társulatoktól is, habár jelentőségüket a maguk helyén tudja méltányolni. Erélyes, tevékeny, ne pedig szenvedőleges jellemek neveltessenek. Meghódolás külső tekintélynek nem teremt derék embereket, de igen az engedelmesség saját lelkiismeretünknek, benső isteni törvényhozónknak. A gyermek-asylumok nem érnek annyit, mint a csendes házi nevelés és semminemű missio nem terjeszti úgy a kereszténységet, mint a természetes viszonyok valódi kihasználása.

Éppen e gyakorlati kérdéseknél tűnik ki, hogy mily fontos Channingnél alapelve: *az önálló egyéniség*. Neki minden egyházi és állami intézmény csak eszköz az egyén mivelésére. A munkás kérdésben ez osztály erkölcsi emelése előtte sokkal fontosabb, mint a külső társadalmi.

Minden téren, melyen Channing működött, meglátszik az ő ethikai jelleme. Sem a mystikus, sem a természetfeletti elemet nem szabad szerinte az ethikain felül helyezni. A vallásosság tulajdonképeni lényege, hogy az egyén öntudatosan átengedi magát az erkölcsi jónak. Az erény nem szenvedő, hanem cselekvő természetű. „Igy Channing — tudományos kritikai, speculativ és aesthetikai szempontból való hiányai mellett is — az utókor emlékében úgy fog élni, mint e száz év erkölcsi herosainak egyike s nem ok nélkül nevezték őt „*az unitáriusok szentjének*.”

Quinet és Laboulaye Franciaországban, Bunsen Angol- és Né-

metországban örömmel ajánlkoztak Channing gondolatainak tolmácsiáiul.

Gieseler elismeri az unitáriusok érdemét, melyet azzal szereznek, hogy sokat megnyernek a vallásnak, kiket más „babonás és rajongó“ felekezetek kebelükből kitaszítanak.

Schaff, ki az unitarizmust egyszerűen „hitetlenség“-nek nevezi, azt mondja róluk, hogy ők éppen olyan bőkezűek, mint igazhitű szomszédaiuk.

Nippold ezután röviden említi az unitáriusok történetirőit. Említi a francia egyháztörténetirőt Bonet-Mauryt, ki művében azt a nevezetes különbséget tárgyalja, a mely az angol unitarizmus eredete s északamerikai továbbfejlődése közt észlelhető. Sajnálja, hogy még csak francia és angol nyelven jelent meg. Ez a munka tele van egy sor új nézettel az unitarizmus nemzetközi alapelveiről, eredetéről s Angolországban való elterjedéséről. Az anabaptistáknál is találkozzunk hasonló nézetekkel. De különösen VI. Eduard alatt a continensről Angolországba menekülő spanyolok és olaszok lesznek e mozgalom vezetői. Miltonra, Lockera és Newtonra sem maradt hatás nélkül e szellemi irány. Bonet-Maury e könyve ¹⁾ az angol unitarizmusnak csak „eredetére“ szorítkozik.

Werner Ágost a régebbi és újabb unitarizmus közti különbségről így ír: „Az unitarizmus hosszú ideig csak mint tudományos gondolkodás és theologiai irány létezett, mint *tiltakozás az orthodox dogma ellen* és különösen abból az ellentétből élt, a melyben állott a praedestinatio s a pokoli büntetések örökké tartóságának tanával szemben. Községeket nem igen alapítottak, a hol pedig unitárius templomok keletkeztek, szegényesen mutattak mind külsőleg, mind pedig az istentisztelet, praedicatio és tanítás formáiban. A vallási meggyőződés pozitív bebizonyításában bizonyos félelmet tanusítottak. A világiak megelégedtek azzal a tudattal, hogy a dogma lánczait nem kell többé viselniök és bizonyos tartózkodó állást, közönyösséget mutattak az egyházi szervezkedés ellen. Általános jelentőségük csak akkor kezdődik, midőn Channing lesz szellemi fejük. Azután melléje áll Parker, „szívében az egyház eszményével, a melylyel az egyház mint a keresztény társadalom örökös lelkiismerete, mint egy társadalmi szellemi hatalom, mint az Isten- és ember-szeretet prophetiája jelenik meg.“

E két vezér aztán összekötötte az orthodoxia elleni harczot az

¹⁾ Des Origines du Christianisme unitaire chez les Anglais. Paris 1831. Early sources of English Unitarian Christianity. London, 1884.

atheismus és materialismus ellenivel. De ezzel az egész helyzet megváltozott. „Á mig csak háromság elleni vitákkal foglalkozott, gyenge és észrevétlen maradt az unitárismus. Midőn bátorságot kapott, hogy egyházi tevékenységbe csapjon át, *nagyszámu és kész népet talált.*“ E haladásra befolyással volt a németországi tudományosságna mindinkább figyelembevétele. Kantot és Fichtet Hedge, Hegelt Freeman Clarke és Dwight magyarázták.

A haladást a külső organisatióban mutatja az, hogy e százév utolsó negyedében Uj-Angliában 150 templom épült. E községek mindenike független, felügyelő hatóságok, tantételek, általános rendeletek nélkül.

Az unitáriusok áldozatkészsége Amerikában nézeteik elterjedését nagyban előmozdította. „A közönséges statistika ugyan csak mintegy 200,000 unitáriust számlál, kiknek központja Boston maradt. *De universalisták és „keresztények“ (Christen) alapján unitárius irányu társulatok és a congregationalisták közt sem hiányzanak hasonló irányu községek, sem egyes theologialag iskolázott unitáriusok. De még akkor is csodálkoznunk kell tevékenységükön, ha csak egy szervezett községgé tömörített csoportot egyedül magában szemlélünk.*“ ¹⁾

„Meglepő elevenséggel“ halad e tevékenység, ha az „Unitárius Évkönyv“ különböző évfolyamait összehasonlítjuk. E célra az 1889. és 1890. évfolyamot veszi s eredményként megállapítja, hogy az egyházak és papok, vallásos és emberbaráti intézmények száma e rövid idő alatt is jelentékenyen szaporodott. Az *Évkönyv* a jövőre nézve követeli, hogy a községekben nőjön „*opportunitásuk és responsibilitásuk érzése*“; utóbbi egyezik a methodismus felelősségével; előbbi pedig azt jelenti, hogy az ily értelemben felfogott kereszténység feladata időszerű s jelen és jövő egyaránt követeli.

„Az egész irány sulypontja azonban mindezek mellett nem eme, más egyházakkal többé kevésbé közös egyházi formákban van, hanem abban, hogy *amaz első rangu írónak, a kik az összes egyházon kívüli szellemi életet befolyásolták, egész sora az unitárismusból származott ki.*“ ²⁾

Az a mély vallásos érzés, melylyel Bancroft Amerika történelmét megírta és a benne vezérét tisztelő *történelmi iskola* az unitárius kereszténységből ered, éppen így Parker világi beszédei és essay-i is, s Emerson általánosan elterjedt iratai.

¹⁾ Kirchengeschichte 4 k. 131. l. — ²⁾ U. o. 132. l.

„Általában az amerikai szellemélet történelmében ama vallásért lelkesülő korszak minden oldalu hatása egyike lett a legnevezetesebb fejezeteknek.“ Németországon a műveltség és irodalomtörténet a theologiai mozgalmakat csak alig-alig érinti; az amerikai irodalomban éppen fordítva áll a dolog. *Lowell* jellemrajz írója *Schönbach* így ír e mozgalmakról: „A theologiából kiindulva, felölelte a reform az általános társadalmi állapotokat, és a kedélyek forrongó felindulását jellemzi, hogy sehol a világon oly komoly kísérleteket nem tettek, hogy *Fourier* és mások boldogítási rendszereit megvalósítsák, mint e massachusettsi rajongóknál. Minden téren elterjedt a törekvés, hogy a reves régít életerős ujjal cseréljék fel.“

A minden oldalú reform törekvések első képviselői közt említi *Parkert*, *Channinget*, *Ridleyt*. Azután általános visszapillantást tesz az akkor kezdődött új irodalmi korszakra: „Már most állíthatni, hogy a 19. százév amerikai irodalmának virágkora és általában eddigi fejlődésének tetőpontja 1840—1860. közé esik. Költők és bölcselők mindig növekedő csoportjának vezetői csaknem mind *Massachusetts* államból kerültek ki és *Bostont* nem helytelenül nevezték „*amerikai Athennek*.“ Az egész mozgalom mozgató erejét *transcendentalismus*-nak nevezik. Működésük közös vonása tiltakozás mindennemű kényszer és korlátozás ellen a gondolkodásban és érzésben. Fegyvereiket főleg a német nagy bölcselők munkáiból vették.

Kant, *Fichte*, *Hegel*, *Schelling* az oceanon tuli metaphysika új testamentumának profétái. Később a szellemi látókört általában szélesíteni törekedtek; német egyetemeket kezdték látogatni: az európai műveltség szükséges kiegészítő része lett az amerikainak. *Schönbach* művében ¹⁾ éppen az unitárius theologia áll a középponton, még pedig Németországhoz való viszonyában.

De az amerikai tudományos theologiai törekvések másfelől lényegesen különböznek az ily nemű német mozgalmaktól, melyek a nyivános élettől elzárkóznak. Az *Unitarian Review* egyetlen száma is mutatja, hogy más kérdések állanak ott előtérben. Az irodalmi termékek s törekvések a positivistá hitetlenség helyett egy vallásos világnézet feltétlen szükségességét hirdetik.

Az egész irány eszményét, törekvéseit még jobban megismerhetjük az unitárius vallás eredetéről és történetéről szóló műből, melyet 1888—89. évben *Bostonban* tartott 16 egyetemi előadásból állítottak össze tizenhaton. *Nippold* az előadások czimeit is idézi.

¹⁾ A. E. Schönbach: Deutsche Rundschau, 1891.

Ezek: „az eredeti keresztény tan, a kereszténység az 5—15 százig, reformatio és unitarismus, az unitarismus Angliában, érintkezések az amerikai unitarismus és „a német tudomány“ közt, egyház és község Massachusettsben, az eredeti unitáriusok Új-Angliában, Channing-féle transcendentalismus, az új angol renaissance, Parker Tivadar, az unitarismus és a modern irodalom, az unitarismus és a modern biblia kritika, az unitarismus és a modern tudományos szellem, az igazság törvénye, az unitarismus viszonya a bölcselemhez, egyházi és felekezeti czélzatok.«

Nippold mozaikszerű „vázlatában“ ezután ismerteti az unitarismus általános irodalmi mozgalmát az újabb időből. Az 1885. „Theologiai évi tudósítás így jellemzi ez irányt *Interconfessionelles* című rovatában: „A mai unitarismus is ezután is mint eddig a minden idők meggyőződéshez hű martyrjainak egyikét tiszteli Servetben és kegyelettel tekint vissza a socinianusok borzasztó szenvedéseinek történetére. De az az egyház, a melyből Channing és Parker származtak, a mennonitákhoz hasonlóan, az üldözéssel a szektaszellemet is lerázta magáról. Vallási tekintetben Krisztus komoly követése, tudományos tekintetben az újabb német theologia különös ápolása az, a mi a Priestleytől Angliából Amerikába átvittetett unitárius szövetségre jellemét rányomja és az Unitarian Review utolsó évfolyamaiban tükröződik. „De nem szükséges az unitárius irodalom egyes évfolyamainak egymással való összehasonlítása, hogy annak emelkedését, fellendülését felismerhessük. Még világosabb bizonyíték erre a Schaff encyclopaediájában feljegyzett nevek, különösen ha azok számát a sokkal nagyobb és régibb felekezetekéivel összehasonlítjuk. Azonkívül az amerikai unitáriusok nevével az angolokét is kellene említenünk. Mert míg minden más egyházalakulat az anyaegyházból ment át a leányországba, az unitarismusra nézve a kiinduló és középpont Amerika maradott.“

Aztán idéz Schaff encyclopaediájából egy egész sor szerte ismeretes nevet, melyek között ott van a nem rég közöttünk időzött *Barrows* neve is.

„A szó legjobb értelmében vett positiv munkája ellenére is az unitarismust még eddig nem vették bé az evangélikus szövetségbe.“ A londoni nemzetközi congregationalista gyűlésen *Noble* dr. tett indítványt e tárgyban, de nem fogadtatott el. Erre teszi Nippold azt a szép megjegyzést: „A vallás és dogma világos megkülönböztetése az alapfeltétel arra nézve, hogy a szövetség a jövő feladataira éretnek bizonyuljon. A kizárt iránynak kevésbé van érdekében, mint a

kizárónak, hogy ez exclusivitásnak véget vessen.¹⁾ Nem lehet eléggé figyelemre, megszívlelésre ajánlani e szabadelvű szép sorokat.

Jézus egyéniségének s gondolatvilágának mind mélyebb, alapsabb megismerésében volt az unitarismus főjelentősége, *s lesz még inkább a jövőben, mint a múltban vagy jelenben.* Az igazhitűségükre büszke egyházak, egyik mint a másik, abban a veszélyben forognak, hogy tudósaik tudományos dogmai dolgozatai mellett Jézus legsajátosabb gondolatait elfelejtik. „Éppen e tekintetben nagy feladata van az amerikai unitárius theológiának a jövőben.“ „Az újabb igazhitű egyházaknak, mint az egykor egyedül uralkodott róm. kath. egyháznak, szükségük van a folytonos emlékeztetésre, hogy dogmai formák eldarálásával oly dolgokról, melyekről Isten bölcsesége a rövidlátó embertől minden tudást megtagadott, Krisztusnak az életben követésére szemernyit sem nyerne, de igenis könnyen halálosan megsebezhetik magát az életeret.“

A németországi Aegidy-féle mozgalmat hasonlítja össze az unitarismussal dogmai kiinduló pontjában. De e mozgalom csak a benső ellentéteket élesíti, s öntetszelgő philisterkedésével lényegében csak a phrasist ápolja. De az unitarismus munkája napról-napra erélyesebb s főleg gyakorlati irányu. A Harvard-egyetemen az unitáriusok az episkopalisták mellett legszámosabban vannak, még a congregationalisták is elmaradnak mögöttük.“ A tanulók vallásos ellátására“ minden felekezetből vesznek papokat, s ezek között legtekintélyesebb s „legbefolyásosabb“ az unitárius Peabody.

Ritkán találkozunk oly elfogulatlan íróval, mint Nippold, ki történelmi módszere szerint az unitarismusnak is megillető mértékkel igyekszik mérni.

GÁL KELEMEN.

¹⁾ Nippold: Kirchengeschichte 4. köt. 137. l.

Az unitárius keresztény vallás lelke

egy beszédben és prédikációban.

(A beszéd tartatott a *Finsbury unitárius kápolna* alapkövének letételekor 1823. május 22-n, a *prédikáció a kápolna megnyitásakor* febr. 1-n 1824. For. W. J. által.)

B E S Z É D .

1. Tim. 2. 5. 6 *Egy az Isten, egy a közbenjáró Isten és emberek között, az ember Jézus, ki adta magát váltságul minden emberekért, a ki bizonyos időkre rendeltetett tanubizonyság volt*

E hitben, az Apostolok igaz vallástételének hívésében kezdjünk egy keresztény templomnak építéséhez. Itt van helyén előadni véleményünk nyomos rajzát s kijelölni annak különös tulajdonait.

Imádságunk egyetlen tárgya az Ur, a ki teremtett mindeneket s egyedül terjeszti ki az eget és kiszélesíti a földet önhatalmából; kiről Mózes így szólott az egybegyült néphez: *Halljad oh Izrael! a mi Urunk Istenünk egy Ur, a kiről a próféták azt jövendölték, hogy az ő neve lesz egyedül valóvá az egész földön, kihez a Krisztus, mint egyedül való Istenhez könyörgött, és a kiről az Apostolok azt hirdették: Nekünk nincs több Istenünk, hanem csak egy, az Atya.*

Ővé a felsőség hatalomban, bölcseségben és jótéteményben. Ő világoosság és szeretet, Atyja mindeneknek, nincs több jó legnemesb értelemben, hanem csak egy, az Isten; ő tőle, általa és benne vannak mindenek. *Egy ellentétes ralóság* sem hozza kétségbe az egész teremtésen való uralkodását. Egy alárendelt istenség, egy vele egyenrésztes társ sem tartóztatja el szivünknek az ő királyi székéhez hódolva járulását, sem jogot nem tarthat hozzánk oly érdemért, hogy őt irántunk irgalmasságra indította. *A názáreti Jézus az emberi nemnek vér atyafia,* Isten által tétetett urrá és Krisztussá, s azért küldetett, hogy megbékéltesse vele a világot, eloszlatván az emberek tudatlanságát, megtérítvén gonoszságaikból, bizonyossá tevén a halhatatlanság felől, s előre értesítvén őket ama rettenetes napról, melyen Isten megítéleti a világot, igazságban, a férfiú által, a kit arra rendelt. *Ő váltott meg minket munkái, szenvedései és feltámadása által,* nem a mi Mennyei Atyánktól, mert az ő kezei közül kiszabadulásra nincs semmi szükségünk, ott levén bátorságunk, boldog létünk s reménységünk; hanem a kétségnek, bálványimádásnak és bűnnek szolgálatából; s ez az ő váltsága az isteni kijelentés által megerősít-

